

تحلیل عوامل مؤثر بر حس مکان در امکان مذهبی شهر تبریز

(نمونه موردی مساجد تاریخی کیبود، سید حمزه، جامع، مقبره، صاحب الامر)*

(صفحات ۹۷ تا ۱۲۲)

آیدا اخلاقی^۱ * اسدالله شفیع زاده^۲

پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۰۵

دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۸

چکیده

مسجد به مثابه کانونی عبادی- اجتماعی برای ادامه حیات پویا نیازمند ارتباطی قوی با حوزه کارکردی خود است. این ارتباط با زمینه از طریق پیوندی انسانی، کالبدی و طبیعی با محیط بیرونی محقق می‌شود. دین می‌تواند نقش مهمی در حس مکان داشته باشد و مفهومی از آن ارائه دهد. شکل و سازمان فضایی بنا بر میزان دل‌بستگی به بنا مؤثر بوده و هرگونه تغییری در ابعاد کالبدی و روانی بنا می‌تواند بر میزان حس مکان آن مؤثر باشد. هدف تحقیق حاضر، تحلیل عوامل مؤثر بر حس مکان در امکان مذهبی شهر تبریز می‌باشد. روش تحقیق به صورت توصیفی- تحلیلی و پیمایشی می‌باشد. حجم نمونه برابر ۱۰۰ نفر می‌باشد. برای تحلیل داده‌ها و سنجش رابطه میان متغیرها از روش همبستگی پیرسون و از آزمون‌های آماری رگرسیون خطی ساده و چندمتغیره برای تعیین رابطه و شدت و جهت رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته استفاده شد. از تحلیل مسیر برای مشخص کردن تأثیر مستقیم و غیرمستقیم متغیرها بر حس مکان استفاده شد برای این تحلیل‌ها از نرم‌افزار Spss بهره گرفته شد. نتایج نشان داد که عوامل ادراکی و کالبدی بیشترین تأثیر را در القای حس مکان در مساجد تاریخی شهر تبریز دارند و عوامل اجتماعی و عملکردی تأثیر کمتری دارند. در بین متغیرهای مورد بررسی، سرزندگی بیشترین ضریب همبستگی و تأثیر در حس مکان دارد. همچنین در بین مساجد بررسی شده، مسجد مقبره بیشترین حس مکان از نظر مراجعه‌کنندگان دارد.

واژگان کلیدی: مکان، حس مکان، مکان مذهبی، مسجد، شهر تبریز.

۱. دانشجوی پژوهش محور دکترای معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران؛

shafizade.a@gmail.com

۲. استادیار گروه معماری، واحد اهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اهر، ایران. (نویسنده مسئول)

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول به راهنمای دکتر اسدالله شفیع‌زاده در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز می‌باشد.

۱- بیان مسئله

از دیر و باز بناهای دینی از اهمیت بسیاری در ایجاد حس تجارب معنوی در کالبد بنا برخوردار بوده‌اند. حس مکان مقدمه‌ای برای تعامل با مکان و سپس حس تعلق و ارتقای هویت فردی است. از این رو از نظر رلف سه عنصر بسیار حیاتی در حس مکان فعالیت، کالبد و معنا مؤثر است (Bahauddin et al, ۲۰۲۲). در فضاها دینی بخصوص مساجد اهمیت کالبد و نحوه ارتباط آن با عملکرد و معنا دارای ارزش بیشتری است تا فضاهایی که پیشینه کمتری در تاریخ داشته‌اند. شاید بتوان گفت آدمی بر اساس الگوهای شکل گرفته در ذهن خود انتظارات اولیه‌ای نسبت به فضاها دینی (مساجد و یا هر فضایی با تجارب بیشتری در تاریخ بشر) دارد که هنگام ورود و دیدن ارتباطی اولیه با میزان همپوشانی کالبد، عملکرد و معنا و انتظارات ذهنی برقرار می‌کند. نحوه شکل‌گیری فضاها معنوی و مساجد از تجارب دیرینه انسان‌ها و از فرهنگ‌های مختلف به صورت متفاوت نمایان شده‌اند (نکوئی و همکاران، ۱۳۹۷). در واقع، کالبد فضاها معنوی برگرفته از آداب دینی مرسوم در جوامع بشری است. از این رو طرح‌واره‌های عمیقی در ضمیر انسان را شامل می‌شود. این امر با توجه به پیشینه‌های متفاوت اعتقادات در نژادها و فرهنگ‌ها می‌تواند بسیار متنوع باشد. امروزه طراحی کالبد شهری در تمام شئون گرایش‌های نوآورانه دارند، این امر چه در طراحی کالبد بناها معنوی و چه در فضاها مدرن مانند مراکز تجاری و ...، یک بنای معماری با جزئیات موجود در خود، کاربری و کنش‌هایی که در آن اتفاق می‌افتد بر رفتار انسان تأثیر می‌گذارد (عباس زاده و زمانی، ۱۳۹۹).

نقدی که بر فضا و مکان امروز وارد است، این است که مکان تشکیل شده از فضا در کنار یکدیگر که متأسفانه پاسخگوی نیاز انسان امروز نیست و انسان با قرار گرفتن در این فضا، احساس هیچ‌گونه تعلق‌خاطری نسبت به آن ندارد. معماری اسلامی که بیشتر ویژگی‌های آن در بناهای مذهبی از جمله مساجد مطرح می‌شود. همچنین بخش اعظمی از خصوصیات هنر اسلامی که در طول زمان و دوره‌های مختلف شکل گرفته است در همین بنا یعنی مسجد به چشم می‌خورد. در مواردی این سؤال ذهن عده‌ای از پژوهشگران را به خود مشغول می‌کند که چرا در معماری اسلامی، مسجد مکانی مهم محسوب می‌شده است. باید این گونه اذعان داشت؛ مسجد در گذشته مرکز شهر، روستا و محله در

دوران بعد از اسلام بوده و از عناصر مهم شهر بوده است که علاوه بر محل عبادت با پروردگار، کارکردهای فرهنگی- اجتماعی و آموزشی نیز داشته است (بهزادپور و همکاران، ۱۳۹۹).

کیفیت معماری مسجد و انتخاب طرح‌های معماری سنتی یا نوآورانه، از مسائل مورد توجه معماران است. با توجه به تحولاتی که در طراحی مساجد رخ داده‌اند، مشخص نیست که این تحولات توانسته باشند حس مکان و تعلق مردم به محیط معنوی مسجد را که عاملی مهم در ارتباط بهتر افراد با مسجد است، محقق نمایند (نژاد ابراهیمی و شیخ الحکمایی، ۱۴۰۰). در حالی که بررسی بسیاری از تحقیقات اواسط قرن بیستم نشان داده است که برخی از عوامل اجتماعی و روانی نسبت به ویژگی‌های کالبدی عوامل مؤثرتری هستند، تحقیقات دیگر نشان داده که کیفیت و ویژگی‌های محیط کالبدی می‌توانند پاسخ‌گوی توقعات و نیازهای مردم نیز باشند. با توجه به تفاوت‌هایی که در طراحی مساجد در دوره اخیر وجود دارند، به نظر می‌رسد که تمرکز بر طرح کالبدی مساجد بتواند سنجش حس مکان و نقش طرح‌های مختلف کالبدی بر حس مردم نسبت به مسجد را تأمین نماید. بعضی از مساجد تاریخی نیز بر روی آتشکده‌هایی که مربوط به دوران قبل از ورود اسلام به ایران است، می‌باشد. یکی از تأثیرات مهم و مثبتی که بناهای مذهبی بر روی انسان داشته‌اند ارتباط با طبیعت بوده است؛ به دلیل آن که از عناصر طبیعی چون آب، گیاه و نور در بنا استفاده می‌شده است. جایگاه مساجد در ایران از این حیث ارزشمند محسوب می‌گردد که قادر به پاسخگویی در قبال نیازهای غیرمادی چون متافیزیک است که تأثیر زیادی بر روح انسان دارد. این نوع معماری (معماری اسلامی- مذهبی) ریشه‌ی توحیدی دارد و در حس مکان مؤثر است. از این رو تحقیق حاضر در نظر دارد عوامل مؤثر بر حس مکان در امکان مذهبی شهر تبریز را بررسی کند و به دنبال پاسخگویی به این سوال است که چه عواملی در شکل‌گیری حس مکان در امکان مذهبی (مساجد تاریخی) شهر تبریز مؤثر هستند؟

۲- ادبیات پژوهش

۲-۱. ادبیات تجربی

وهیودی^۱ و همکاران، (۲۰۱۹) در مطالعه حس مکان را در حفظ محیط ساخته‌شده

^۱- Wahyudie

مذهبی قرار دهید، نشان دادند که فرصتی برای نظریه دل‌بستگی به مکان وجود دارد که از حفظ محیط ساخته‌شده مبتنی بر دین با مطالعات میان‌رشته‌ای به منظور حصول نتایج کل‌نگر پشتیبانی می‌کند. علاوه بر این، روش‌های کیفی، کمی و مثلث‌بندی را می‌توان برای چارچوب دل‌بستگی مکان در تحقیقات حفاظت از محیط‌های ساخته‌شده مذهبی استفاده کرد. کونتند و واتس^۱ (۲۰۱۷) در مطالعه دل‌بستگی به مکان در کتاب مقدس: نقش دل‌بستگی به مکان‌های مقدس در زندگی مذهبی، ماهیت دل‌بستگی‌ها به مکان‌های مذهبی متنوع و بیشتر است، بیان می‌کنند که نظریه دل‌بستگی به مکان می‌تواند سهم نظری ارزشمندی در تحلیل نقش مکان در کتاب مقدس داشته باشد. نجفی و شریف^۲ (۲۰۱۴) در دل‌بستگی عمومی به اماکن مذهبی: مطالعه‌ای در مورد دل‌بستگی به مکان به مساجد در مالزی. بیان کردند که فعالیت‌های مذهبی و ویژگی‌های معماری دل‌پذیر مکان‌های مورد مطالعه از جمله امکانات عملکردی، به همان اندازه از عوامل مهم در شکل‌گیری دل‌بستگی به مکان هستند. این رویکرد جدیدی برای مطالعه کیفیت کالبدی و محیطی مساجد است و از این رو مبنای نظری کافی برای بررسی‌ها و بهبودهای بیشتر فراهم می‌کند. نوری و عینی فر (۱۴۰۰) در تحلیل کیفیت فضای مابین مسجد و شهر مطالعه مقایسه‌ای ورودی مساجد منطقه‌ای «سنتی و مدرن» معاصر تهران، یافته‌هایشان نشان می‌دهد که در طراحی اکثر مساجد معاصر به جای به روز شدن مبانی معنوی نهفته در الگوهای سنتی، کارایی عبادی و اجتماعی مسجد بیشتر به کارکردهای روزمره تقلیل یافته است. این نتایج، در نظم و سلسله‌مراتب لایه‌های فضایی پیوند بیرون و درون مسجد، الگوهای سنتی را نسبت به الگوهای مدرن در بیشتر عوامل تأثیرگذار، موفق‌تر نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، در بسترهای کالبدی-اجتماعی مختلف، نوآوری‌های طراحی نباید موجب تضعیف اصول ساختاری-عملکردی و معانی ضمنی ورود به فضای عبادی مسجد شوند. ترکمن و سهیلی (۱۴۰۰) در تحلیل تأثیر مفهوم بینابینیت در ارتقاء حس تعلق به مکان در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجاریه، استفاده از مفهوم بینابینیت می‌تواند عاملی مؤثر برای ایجاد حس تعلق به مکان در فضای معماری باشد، زیرا امروزه مفهوم بینابینیت، در طراحی فضاهای معماری بسیار حائز اهمیت است تا با استفاده از آن بتوان در

^۱- Counted & Watts

^۲- Najafi & Shariff

مکان‌های عمومی جدید پیوند بین انسان و مکان را قوی ساخت؛ تا در نهایت منجر به بهره‌برداری بهتر از محیط و تداوم حضور افراد در آن گردید. حیاتی و مرتضوی کیا (۱۴۰۰) در تبیین مؤلفه‌های حس مکان در مساجد تاریخی دزفول، بیان می‌کنند کیفیت معماری مساجد برای ایجاد حس مکان، از مسائل مورد توجه معماران است. مساجد تاریخی شهر دزفول که از معماری غنی در ادوار مختلف تاریخی بی‌نصیب نبوده، دارای حس مکانی خاص هستند. نتایج نشان داد متغیرهای فرم و هندسه بصری، فرم و هندسه ادراکی و خدمات به صورت مستقیم در القای حس مکان در مساجد مؤثر هستند. شاهرودی کلور و همکاران، (۱۴۰۰) در سنجش تطبیقی مؤلفه‌های حس مکان در عناصر کالبدی مساجد سنتی و معاصر، نتایج پژوهش آن‌ها نشان می‌دهد که مؤلفه‌های کالبدی در ساختار مسجد سنتی و معاصر سطوح مختلف حس مکان را تأمین می‌کنند و تفاوت تنها در اولویت‌بندی آن‌هاست. ذکر این نکته ضروری است که با وجود اهمیت انکار ناشدنی عناصر نمادین و کالبدی، وجود این عناصر بدون فعالیت، سطوح بالاتر حس مکان که منجر به حفظ حیات یک مکان می‌شود را پاسخ نخواهد داد. از طرف دیگر حذف کلی این عناصر هویت‌ساز نیز، احساس تعلق و دل‌بستگی را تأمین نخواهد کرد. بررسی ضرایب مسیر رگرسیونی به‌دست آمده، نشان می‌دهد که غیر از مناره و گنبد، همه مؤلفه‌های کالبدی در ساختار مساجد شیراز، دارای تأثیر مستقیم بر حس مکان می‌باشند. تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم این مؤلفه‌ها، در مجموع، در مساجد سنتی، بیشتر از مساجد معاصر می‌باشد. وثیق و یاری کیا (۱۳۹۸) تبیین عوامل مؤثر بر ایجاد حس مکان در بناهای امامزاده‌ها، نتایج آن‌ها نشان می‌دهد جهت ارتقای حس مکان در بناهای آرامگاهی مذهبی می‌بایست مداخله‌ی کالبدی در کمترین حد بوده و تغییرات معطوف به تغییرات در آمود و ایجاد فضاهای جمعی باشد.

۲-۲. ادبیات نظری

مکان

رابطه بین مردم و مکان‌ها بسیار گسترش یافته است. در این زمینه تعاریف زیادی برای مکان بیان شده است (Wartmann & Purves, ۲۰۱۸) اما به‌طور کلی، اصطلاح «مکان» بر خلاف فضا، پیوند عاطفی محکمی را بین شخص و محیط خاص می‌کند (زینالی عظیم، ۱۴۰۱). به‌عبارت‌دیگر، مکان با ارزش‌ها و اصول انسانی آمیخته است

(بصیری و همکاران، ۱۴۰۰). مکان، فضایی است که برای فرد یا گروهی از مردم واجد معنی باشد (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۱). در نتیجه، مکان یک فضای خاص است که با معانی و ارزش‌های کاربران پوشانده شده است. اماکن در زندگی انسان نقش اساسی و حیاتی دارند. هر مکان شخصیت منحصر به فرد خود را دارد که موضوع مهمی در علوم اجتماعی است (Rex, ۲۰۱۶). مطالعات بررسی شده نشان می‌دهد که مکان‌ها نه تنها عناصر مهم در توسعه و حفظ هویت گروهی و شخصی خود هستند، بلکه در رفتار انسان و سلامت روان آن‌ها نیز نقش بسزایی دارند (Seamon, ۲۰۱۷) مکان‌ها علاوه بر ویژگی‌های فیزیکی، شامل پیام‌ها و معانی هستند که افراد بر اساس نقش‌ها، تجارب، انتظارات و انگیزه‌های خود ادراک و رمزگشایی می‌کنند (Stern, ۲۰۱۷). بنابراین به این حس مکان گفته می‌شود که به تجربه خاص شخص در یک محیط خاص گفته می‌شود. این یک روش کلی است که کسی در مورد یک مکان احساس می‌کند. حس مکان یک عامل مهم در حفظ کیفیت محیط است. از این رو مکان‌ها بسیار مهم هستند زیرا زمینه‌ای را فراهم می‌کنند که در آن افراد قرار دارند. زندگی خود را ادامه می‌دهند و معنی آن را به وجود می‌آورند. (Relph, ۱۹۷۶, Tuan, ۱۹۷۷) با توجه به قدرت و همه‌جا بودن مکان، تجربه آن می‌تواند عمیقاً بر احساسات، افکار، هویت‌ها، خاطرات، رفتار، روابط و تعامل انواع مختلف تأثیر بگذارد. در اصل، مکان بر همه تأثیر می‌گذارد (Rajala & Sorice, ۲۰۲۲). جنبه‌های تجربه انسانی چه از نظر خصوصی و چه از نظر عمومی، یا بهتر یا بدتر بودن تجربه مکان به طور غیرقابل توصیفی با بودن انسان و شکل دادن به احساس شخصی در ارتباط است (Masterson, ۲۰۱۷).

حس مکان

مفهوم حس مکان همیشه به عنوان یکی از مهم‌ترین مباحث روان‌شناسی محیط، برنامه‌ریزی شهرسازی، طراحی شهری و معماری مورد بحث قرار گرفته است (Briggs et al, ۲۰۱۹). حس مکان ناشی از مفهوم روح یک مکان یا نبوغ مکان است. انسان هنگام اشغال مکان می‌تواند تجربیاتی فراتر از تجربه جسمی و حسی داشته باشد که احساس دل‌بستگی خاصی به یک مکان می‌کند و عناصر موجود در آن به روح مکان ارجاع می‌شود (کرمی و همکاران، ۱۴۰۰) پس دل‌بستگی مکانی به عنوان هسته اولیه شکل‌گیری حس مکان، فرایندی احساسی، ادراکی و رفتاری است که در تعامل افراد با

فضاهایی که بدان معنای ویژه‌ای بخشیده‌اند (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۴). به مکانی که بدون هیچ اشاره‌ای به انسان در آن وجود داشته باشد، آن مکان، فقط یک موقعیت جغرافیایی کوچک است؛ بنابراین، معنای مکان با احساس امنیت و دل‌بستگی نزدیک است (بابازاده اسکوتی و همکاران، ۱۴۰۱). برخلاف معنی فضا فرد هنگام اشغال یک مکان، فرایندی از ادراک را به سمت محیط خود طی می‌کند. ادراک روشی است که در آن انسان اطلاعاتی را از محیط اطراف خود دریافت می‌کند و پس از آن بلافاصله بر اساس اطلاعات داده شده معانی می‌دهد (Alyan & Herlily, ۲۰۱۹). حس مکان به عنوان نگرشی چندبعدی به بررسی و توصیف ارتباط عاطفی میان افراد و محیط فیزیکی می‌پردازد و شامل ارزش‌ها، نمادها و معانی فرهنگی نسبت داده شده به مکان می‌باشد (محمدمرادی و همکاران، ۱۳۹۸). در حس یک مکان کارمونا و همکارانش توضیح می‌دهد که احساس نقش مهمی را آغاز می‌کند و روند ادراک را آغاز می‌کند که احساس نتیجه چهار حواس است: بینایی، شنوایی، بو و لمس (Carmona et al, ۲۰۰۳).

جدول ۱- معیارهای مربوط به سنجش حس تعلق به مکان از دیدگاه صاحب نظران (ترکمن و سهیلی، ۱۴۰۰، بهزادپور و همکاران، ۱۳۹۹)

دیدگاه	صاحب نظران	تعاریف	معیارها	حوزه حس مکان
روانشناسان محیط	دیوید کانتر	مکان چون واحدی برای محیط است که مردم در آن زندگی خود را تجربه می‌کنند	مدل مکان متشکل از سه عامل: کالبد، فعالیت‌ها، تصورات.	کالبدی و ادراکی - معنایی
	کرت لوین	هر چه شناخت ذهنی فرد نسبت به محیط پیرامونی بیشتر شود، آن را جزئی از فضای زندگی خود می‌داند	شناخت ذهنی و رفتار انسان با توجه به عوامل اجتماعی و فرهنگی پیرامون.	ادراکی - معنایی
	جان لنگ	طبقه‌بندی کیفیت‌های طراحی شهری بر حسب برآورده ساختن نیازهای انسان	توجه به نیازهای اساسی انسان بر اساس هرم مازلو.	اجتماعی و عملکردی - رفتاری

تحلیل عوامل مؤثر بر حس مکان در امکان مذهبی شهر تبریز.....

پدیدارشناسان	نوربرگشولتز	یافتن حس مکان در مکان‌هایی با شخصیت مشخص و متمایز	توجه به تصور محیطی، ادراک و جهت، مصالح، شکل، بافت	کالبدی
	رلف	شکل‌گیری ادراک و قضاوت از طریق رمزگشایی معانی در ذهن فرد.	ساختار کالبدی، فعالیت، معنا	کالبدی و ادراکی - معنایی
طراحان	جین جیکوبز	زنده بودن شهر در گرو مراکز شهری پیچیده و پرازدحام است، مخالف محدود کردن فعالیت مردم در چارچوب خاص.	تنوع فعالیت‌ها، نفوذپذیری، توجه به خیابان، تأکید به تعامل اجتماعی و انعطاف‌پذیری.	اجتماعی
	کوین لینچ	مکان هویتی قابل ادراک است. که یا حس مکان می‌تواند احساس تعلق داشته باشد.	سرزندگی، معنادار بودن مکان‌های شهری، دسترسی، کنترل و نظارت.	عملکردی-رفتاری
	راجر ترانسپیک	تلفیق سه تئوری ارتباط، شکل-زمینه و مکان را ضروری می‌داند.	حفظ تسلسل حرکت‌ها، محصوریت فضا، پیوستگی لبه، کنترل محورها	کالبدی
	یان بنتلی	محیط مناسب، محیطی پاسخ‌ده به درخواست‌های مردم است.	نفوذپذیری، گوناگونی، خوانایی، انعطاف‌پذیری	عملکردی-رفتاری

عوامل تشکیل‌دهنده حس مکان

در این تحقیق عوامل تشکیل‌دهنده حس مکان از چهار بعد مورد بررسی قرار می‌گیرد:

الف- عوامل ادراکی-شناختی فردی

شناخت و ادراک فرد از یک مکان از شروط اولیه برای ایجاد حس تعلق به مکان

می‌باشد، بدین منظور محیط‌های با خوانایی و تمایز کالبدی برای استفاده‌کنندگان جزء محیط‌های مطلوب بوده و ادراک و شناخت بهتری از سوی افراد در آن صورت می‌گیرد. فضای معماری که به صورت عینی قابل ادراک است؛ فضایی است که مستقیماً احساس می‌شود و از طریق عناصر تعریف‌کننده‌اش امکان شناخت می‌یابد (حیبی ۱۳۷۸) که این شناخت می‌تواند از طریق ساختارهای معنایی فضا و محیط ساخته‌شده برای ایجاد مجموعه‌هایی از کیفیات خاص و به وجود آمدن حس مکان مؤثر باشد. معیارهای چون ذهن و فرهنگ، مفاهیم نمادین و عاطفی، پایداری مکان و قابل اعتماد بودن، اصالت، منظر، طبیعت و فضاهای خصوصی و جمعی در ادراک انسان از فضاهای معماری و ایجاد حس مکان در افراد در درون فضاها مؤثر واقع شود (Lomas et al, ۲۰۲۳).

ب- عوامل کالبدی

عناصر و اجزاء کالبدی مکان به عنوان بخشی از فرایند شناخت و هویت انسانی است. محیط به دو عامل فعالیت و کالبد دسته‌بندی می‌شود. عناصر کالبدی از طریق ایجاد تمایز محیطی و ارتباط درون و بیرون در فضاها، به ایجاد حس تعلق می‌پردازند؛ و از طریق هم‌سازی و قابلیت تأمین نیازهای انسان در مکان در ایجاد حس تعلق مؤثر هستند (Seamon, ۲۰۲۱).

محققین زیادی همچون پروشانسکی، لاواراکس، لنگ، استیل، چپمن، شامای، لینچ و غیره با پژوهش‌های خود، بر نقش عوامل کالبدی در ایجاد و ارتقای حس مکان تأکید کرده‌اند. مکان‌هایی که از لحاظ فرمی و کالبدی خوانایی داشته باشند، کیفیات بصری و فضایی مطلوبی مانند؛ توالی، شگفتی، تضاد، مقیاس، محصوریت، نفوذکنندگی، شکل و توده، ریتم، بافت و مصالح، نور، رنگ و غیره داشته باشند بیشترین تأثیر را در برانگیختن احساسات انسان و حس بودن در یک مکان خاص به انسان می‌دهند؛ بنابراین بررسی‌ها نشان می‌دهد ویژگی‌های کالبدی محیط با ایجاد معانی و تأمین فعالیت‌های خاص، در ایجاد حس مکان مؤثر است (فلاح، ۱۳۸۵).

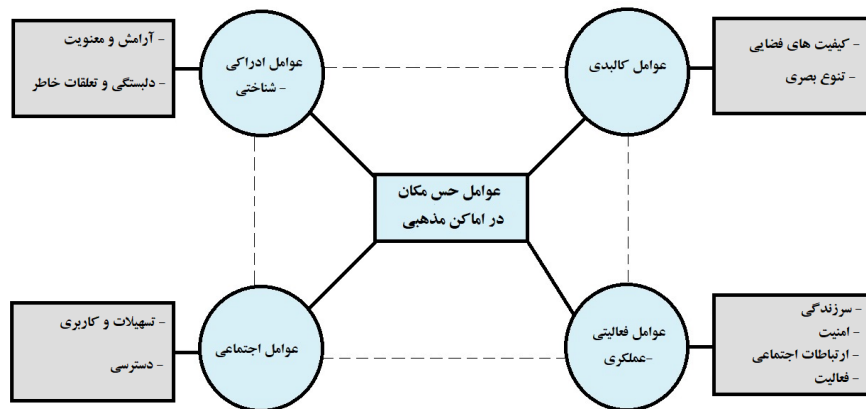
ج- عوامل اجتماعی

عوامل اجتماعی عمدتاً بر پایه تعاملات و کنش‌های اجتماعی در محیط صورت می‌گیرد. بر اساس نظریه محیط اجتماعی شکل گرفته و محیط از این منظر گونه‌ای از تعلق، ترکیبی از عناصر اجتماعی را دارا است که فرد در آن به جستجوی تعلق خاطر خود می‌پردازد.

برخی، حس تعلق را ناشی از روابط و تعاملات اجتماعی جاری در مکان دانسته و آن را عامل اصلی حس مکان در محیط می‌دانند. از نگاه این رویکرد، برآیند عواملی از تعاملات اجتماعی که در محیط صورت می‌پذیرد، موجب شکل‌گیری حس مکان می‌شود. بر اساس این رویکرد، محیط حاوی اطلاعات و نشانه‌های مشترک اجتماعی است که انسان‌ها با درک و رمزگشایی آن‌ها با محیط خود به تعامل می‌رسند. یکی از مؤثرترین ویژگی‌های مکان که سبب ارتقای حس مکان می‌گردد؛ فعالیت‌ها و تعاملات بین انسان-مکان و انسان-انسان در آن مکان است (Relph, ۱۹۷۶) که این تعاملات اجتماعی مرتبط با مکان به‌عنوان زیرمؤلفه‌ای از فعالیت‌ها است که می‌تواند در نگرش‌ها، رفتار افراد و مشارکت آن‌ها در فضاهای معماری در ایجاد حس مکان تأثیرگذار باشد. وجود بناهای شاخص و با ارزش مذهبی در یک فضای شهری می‌تواند موجب شکل‌گیری کاربری‌های جاذب جمعیت شده و به عنوان قرارگاه رفتاری موجب شکل‌گیری تعاملات اجتماعی نیز گردد (شاهرودی کلور و همکاران، ۱۳۹۹).

د- عوامل عملکردی

مهم‌ترین مؤلفه‌های عملکردی که می‌تواند در ارتقای حس مکان در درون فضاهای معماری مؤثر باشد؛ می‌توان به مالکیت، ساکنان و وسایل رفاهی، طبیعت مانند آب، گیاهان، آسمان، خورشید و فضاهای خصوصی و جمعی، موقعیت، تسهیلات، زمینه و بستر، وجود خدمات و کاربری‌های متنوع، موقعیت قرارگیری مکان در زمینه شهری و نحوه ارتباط با پیرامون اشاره کرد (ترکمن و سهیلی، ۱۴۰۰).

شکل ۱- مدل مفهومی تحقیق (منبع: یافته‌های تحقیق)

۳- روش پژوهش

روش تحقیق به صورت توصیفی- تحلیلی همراه با پیمایشی است. جمع آوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی و پرسشنامه حس مکان در مساجد تاریخی شهر انجام گرفت. جامعه آماری شامل نمازگزاران مساجد تاریخی مورد بررسی شهر تبریز هستند که حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران با جامعه آماری نامحدود ۱۰۰ نمونه به دست آمد که توزیع پرسشنامه‌ها به صورت هدفمند بود. متغیرهای تحقیق هم در جدول (۲) آورده شده است.

جدول ۲- گویه های مورد بررسی در تحقیق (منبع: مطالعات کتابخانه‌ای نگارندگان)

مؤلفه‌ها	شاخص‌ها	زیرشاخص‌ها
کالبدی	تنوع بصری و فضایی	تزئینات داخلی و خارجی
		رنگ‌های استفاده شده
		نورپردازی بنا
		بافت در و دیوارها
کیفیت‌های فضایی	کیفیت‌های فضایی	ابعاد و اندازه بنا
		طرح معماری مسجد
		نوع طراحی گنبد و گلدسته
		فرم بیرونی بنا
ادراکی	آرامش و معنویت بنا	امنیت روحی و روانی
		آرام و کم سروصدا بودن
		معنویت بنا
		مقدس بودن مسجد
دل‌بستگی و تعلقات	دل‌بستگی و تعلقات	اصالت و قدمت تاریخی مسجد
		حکایت بزرگان و گذشتگان از مسجد
		خاطره‌انگیز بودن بنای مسجد
سرزندگی	سرزندگی	پویایی و احساس زنده بودن فضا
		امنیت در رفت و آمد

روشنایی و ایمنی	ارتباطات اجتماعی	اجتماعی
حس اجتماع در درون بنای مسجد		
تعاملات اجتماعی بین افراد		
تنوع رفتاری	فعالیت	
فعالیت‌های فرهنگی در محوطه مسجد		
کاربری‌ها	تسهیلات و کاربری	عملکردی
کاربری‌های جذاب جمعیت		
الگوهای بهره‌برداری از کاربری		
میزان سهولت دسترسی به مسجد	دسترسی	

برای تحلیل اطلاعات از روش‌های آماری همچون ضریب همبستگی پیرسون، آزمون آماره t و رگرسیون خطی و چند متغیره استفاده شد. برای نرمال بودن یا غیر نرمال بودن داده‌ها از آزمون کولموگروف-اسمیرنف، برای روایی سوالات از روایی صوری و برای پایایی سوالات از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شده است. نرم‌افزار تحلیل اطلاعات با استفاده از نرم‌افزار Spss انجام گرفت. در جدول (۳) نتایج آزمون پایایی سوالات آورده شده است.

جدول ۳- ضریب پایایی مؤلفه‌های تحقیق (منبع: یافته‌های تحقیق)

عوامل	گویه‌ها	مسجد کبود	سیدحمزه	جامع	مقبره	صاحب‌الامر
کالبدی	۸	۰/۷۱۵	۰/۷۲۳	۰/۷۴۱	۰/۷۳۵	۰/۷۵۷
ادراکی-شناختی	۷	۰/۷۹۱	۰/۷۶۹	۰/۸۱۲	۰/۷۸۳	۰/۸۰۴
اجتماعی	۷	۰/۸۵۸	۰/۸۴۲	۰/۸۸۶	۰/۷۹۲	۰/۸۶۲
عملکردی	۴	۰/۷۰۴	۰/۷۱۱	۰/۷۶۸	۰/۸۰۳	۰/۷۵۹
جمع کل	۲۶	۰/۷۶۲	۰/۷۴۹	۰/۸۰۹	۰/۷۴۵	۰/۸۰۱

با توجه به یافته‌های جدول (۳) ضریب پایایی مسجد کبود برابر ۰/۷۶۲، مسجد سیدحمزه ۰/۷۴۹، مسجد جامع برابر ۰/۸۰۹، مسجد مقبره برابر ۰/۷۴۵ و مسجد صاحب‌الامر برابر ۰/۸۰۱ به دست آمده است. چون همه نتایج پایایی گویه‌ها بالای ۰/۷

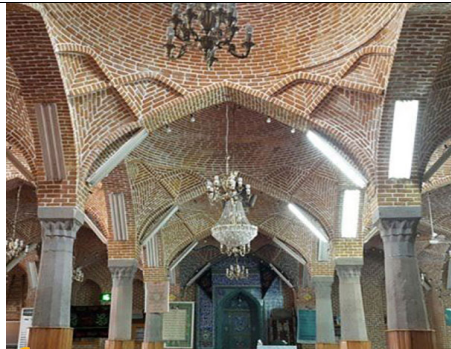

به دست آمده است بنابراین همه گویه های مورد بررسی دارای پایایی مناسب هستند. در جدول (۴) مساجد تاریخی مورد بررسی در شهر تبریز به طور خلاصه معرفی شده است.

جدول ۴- معرفی مساجد تاریخی مورد مطالعه شهر تبریز (منبع: یافته‌های تحقیق)

نام مساجد	معرفی	عکس مساجد تاریخی تبریز
کیود	<p>مسجد کیود تبریز قدمتی ۶۰۰ ساله دارد. این مسجد که در اصل بخشی از عمارت وسیع مظفریه بوده است، در زمان حکومت سلطان ابوالمظفر جهانشاه، دوره قراقویونلوها در سال ۸۷۰ هجری قمری و ۸۴۵ هجری شمسی در تبریز و به دستور او ساخته شد. طرافت معماری و تزیینات منحصره فرد مسجد کیود، این بنای تاریخی را به یکی از زیباترین مساجد تاریخی در جهان تبدیل کرده است. هماهنگی رنگ‌ها در نمای بیرونی و تزیینات داخل مسجد نیز از خصوصیات برجسته مسجد کیود به شمار می‌روند. مسجد کیود در زمان ساخت، بخشی از مجموعه‌ای با کاربری گسترده بوده است. در قسمت انتهایی شبستان و در سرداب مسجد، مقبره‌هایی برای سلطان جهانشاه و خانواده‌اش ساخته بودند. از بخش‌های دیگر مسجد کیود در گذشته می‌توان به صحن، خانقاه و کتابخانه اشاره کرد. متأسفانه امروزه این بخش‌ها از</p>	

تحلیل عوامل مؤثر بر حس مکان در امکان مذهبی شهر تبریز.....

	<p>میان رفته‌اند. در خیابان امام تبریز قرار دارد.</p>	
	<p>مسجد سیدحمزه مربوط به دوران صفوی و قاجار است و در تبریز، خیابان ثقة‌الاسلام، جنب مقبره‌الشعرا واقع شده است. این اثر در تاریخ ۲۸ مرداد ۱۳۴۸ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.</p>	<p>سیدحمزه</p>
	<p>مسجد جامع تبریز که به مسجد جمعه نیز معروف است، در انتهای بازار تبریز و ضلع جنوبی صحن مدرسه طالبیه و بین مسجد حجت‌الاسلام و مسجد میرزا اسماعیل خاله اوغلی واقع است و یکی از قدیمی‌ترین ابنیه تاریخی این شهر به شمار می‌آید. تاریخ بنا و نام بانی اولیه آن معلوم نیست، عده‌ای آن را از مساجد صدر اسلام می‌دانند. پاره‌ای دیگر بنای قدیمی را به دوره سلجوقیان نسبت می‌دهند. در خیابان مطهری (راسته‌بازار) تبریز قرار دارد.</p>	<p>جامع</p>

	<p>مسجد مقبره تبریز یکی از زیباترین مساجد و جاهای دیدنی تبریز است که با پیشینه تاریخی مفصل خود که مربوط به دوره صفوی است، از بهترین گزینه‌های گردشگری در این شهر محسوب می‌شود. این مسجد در شهر تبریز و در بازار آن قرار دارد و جالب است بدانید که نام بخشی از بازار که به این مسجد منتهی می‌شود، به بازار مقبره معروف است.</p>	<p>مقبره</p>
	<p>مسجد صاحب‌الامر یا مسجد شاه‌تھماسب یکی از مساجد قدیمی و کهن شهر تبریز است که در مرکز این شهر و در میدان صاحب‌آباد قدیم شهر تبریز واقع شده بود. این بنا توسط شاه‌تھماسب یکم بنیاد نهاده شده است و در آغاز، مسجد سلطنتی متعلق به وی بوده است. بنای صاحب‌الامر مربوط به دوره صفوی است و در تبریز، انتهای خیابان دارایی اول، در ضلع شمالی مهرانه‌رود واقع شده است.</p>	<p>صاحب‌الامر</p>

۴- تحلیل تجربی

تحلیل داده‌ها با کمک نرم‌افزار Spss و با بهره‌گیری از آزمون کولموگروف - اسمیرنوف، همبستگی پیرسون و آزمون واریانس، میزان معناداری و همبستگی بین متغیرها بررسی شد و در نهایت با تحلیل رگرسیون خطی چند متغیره، میزان تأثیرگذاری

تحلیل عوامل مؤثر بر حس مکان در امکان مذهبی شهر تبریز.....

هر متغیر بر ارتقای حس مکان در هر یک از مساجد تاریخی مورد بررسی در شهر تبریز مشخص شد.

برای توزیع نرمال بودن یا غیر نرمال بودن از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف استفاده شده است که در جدول (۵) نتایج آن آورده شده است.

جدول ۵- نتایج آزمون کولموگروف-اسمیرنوف برای بررسی نرمال بودن توزیع متغیرها

متغیرها	تعداد	کولموگروف-Z آماره اسمیرنوف	داری سطح معنی
تنوع بصری	۱۰۰	۱/۱۰۳	۰/۰۸۹
کیفیت‌های فضایی	۱۰۰	۰/۹۹۲	۰/۰۸۵
آرامش و معنویت	۱۰۰	۱/۲۱۱	۰/۰۸۱
دل‌بستگی و تعلقات	۱۰۰	۰/۹۸۴	۰/۰۶۹
سرزندگی	۱۰۰	۰/۸۹۳	۰/۰۷۷
امنیت	۱۰۰	۱/۰۵۱	۰/۰۶۳
ارتباطات	۱۰۰	۰/۹۵۳	۰/۰۸۲
فعالیت	۱۰۰	۱/۳۶۲	۰/۰۸۴
تسهیلات و کاربری	۱۰۰	۱/۲۴۹	۰/۰۸۲
دسترسی	۱۰۰	۱/۱۶۸	۰/۰۹۳

سطوح معنی‌داری متغیرها با توجه به جدول (۵) بزرگ‌تر از ۰/۰۵ به دست آمد که نشان‌دهنده این است که تمام متغیرها دارای توزیع نرمال می‌باشند.

جدول ۶- تعیین میزان ضریب همبستگی پیرسون در مساجد تاریخی شهر تبریز (منبع: یافته‌های تحقیق)

عوامل	مستقل	حس مکان									
		کبود		سیدحمزه		جامع		مقبره		صاحب‌الامر	
		ضریب همبستگی	معناداری	ضریب همبستگی	معناداری	ضریب همبستگی	معناداری	ضریب همبستگی	معناداری	ضریب همبستگی	معناداری
ضریب همبستگی نهایی											

کابلی	تنوع بصری	۸۷۲/۰۰۱	۷۵۸/۰۰۱	۸۴۲/۰۰۱	۸۳۷/۰۰۱	۷۶۳/۰۰۱	۸۱۵/۰۰۱
	کیفیت‌های فضایی	۸۰۴/۰۰۱	۷۶۳/۰۰۱	۸۱۴/۰۰۱	۸۴۳/۰۰۱	۷۸۱/۰۰۱	۸۰۲/۰۰۱
ادراکی	آرامش و معنویت	۸۸۵/۰۰۱	۸۱۹/۰۰۱	۸۰۵/۰۰۱	۸۱۳/۰۰۱	۹۰۸/۰۰۱	۸۲۱/۰۰۱
	دل‌بستگی و تعلقات	۸۳۶/۰۰۱	۸۰۹/۰۰۱	۸۴۱/۰۰۱	۸۱۶/۰۰۱	۸۰۷/۰۰۱	۸۱۹/۰۰۱
اجتماعی	سرزندگی	۸۸۵/۰۰۱	۷۹۴/۰۰۱	۸۹۷/۰۰۱	۸۸۸/۰۰۱	۸۱۱/۰۰۱	۸۴۵/۰۰۱
	امنیت	۸۳۲/۰۰۱	۷۶۹/۰۰۱	۷۹۴/۰۰۱	۹۰۱/۰۰۱	۸۷۴/۰۰۱	۷۹۸/۰۰۱
	ارتباطات	۸۶۳/۰۰۱	۸۳۲/۰۰۱	۸۹۳/۰۰۱	۷۴۷/۰۰۱	۸۳۷/۰۰۱	۸۰۵/۰۰۱
	فعالیت	۹۰۴/۰۰۱	۷۸۶/۰۰۱	۸۰۶/۰۰۱	۸۰۶/۰۰۱	۸۰۸/۰۰۱	۸۱۱/۰۰۱
صفاکاری	تسهیلات و کاربری	۸۷۹/۰۰۱	۷۴۲/۰۰۱	۸۰۱/۰۰۱	۷۸۱/۰۰۱	۷۷۳/۰۰۱	۷۸۴/۰۰۱
	دسترسی	۸۹۹/۰۰۱	۷۳۲/۰۰۱	۸۷۹/۰۰۱	۸۵۳/۰۰۱	۷۹۱/۰۰۱	۸۰۸/۰۰۱

با توجه به نتایج به دست آمده از جدول (۶)، در مسجد کبود بیشترین ضریب همبستگی مربوط به متغیر فعالیت با ۰/۹۰۴، با سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ می‌باشد؛ و کمترین ضریب همبستگی هم مربوط به متغیر کیفیت‌های فضایی با ۰/۸۰۴ می‌باشد. در مسجد سید حمزه متغیر ارتباطات با ۰/۸۳۲ بیشترین ضریب همبستگی با سطح معناداری کمتر از ۰/۰۰۱ دارد. متغیر دسترسی با ۰/۷۳۲ کمترین ضریب همبستگی با سطح معناداری ۰/۰۰۱ را دار می‌باشد. در مسجد جامع متغیر سرزندگی با ضریب همبستگی ۰/۸۹۷ و سطح معناداری ۰/۰۰۱ بیشترین ضریب همبستگی را داشته متغیر امنیت با ۰/۷۹۴

تحلیل عوامل مؤثر بر حس مکان در امکان مذهبی شهر تبریز.....

و سطح معناداری ۰/۰۰۱ کمترین میزان ضریب همبستگی را داشته است. در مسجد مقبره متغیر امنیت با ۰/۹۰۱ بیشترین ضریب همبستگی با سطح معناداری کمتر از ۰/۰۰۱ دارد. متغیر ارتباطات با ۰/۷۴۷ کمترین ضریب همبستگی با سطح معناداری ۰/۰۰۱ را دار می‌باشد. در مسجد صاحب‌الامر متغیر آرامش و معنویت بنا با ۰/۹۰۸ بیشترین ضریب همبستگی با سطح معناداری کمتر از ۰/۰۰۱ دارد. متغیر تنوع بصری با ۰/۷۶۳ کمترین ضریب همبستگی با سطح معناداری ۰/۰۰۱ را دار می‌باشد. همچنین در بررسی‌های به‌عمل آمده از نتایج حاصل از ضریب همبستگی نهایی برای مجموع مساجد مورد مطالعه، متغیر سرزندگی برای مساجد بررسی شده با ضریب همبستگی ۰/۸۴۵ بیشترین همبستگی را در رابطه با حس مکان نشان می‌دهد و پس از آن آرامش و معنویت مسجد با ضریب همبستگی ۰/۸۲۱ پس از سرزندگی قرار دارد؛ و کمترین ضریب همبستگی هم در بین مجموع متغیرها برای تمام مساجد مورد بررسی در شهر تبریز مربوط به متغیر تسهیلات و کاربری با ضریب همبستگی ۰/۷۸۴ در رابطه با حس مکان نشان می‌دهد.

جدول ۷- برآورد مقادیر ضرایب در مدل رگرسیونی اثر متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته

مقدار P	آماره آزمون	خطای استاندارد	همبستگی و مقدار بتای استاندارد	مسجد	نقش	
					متغیر مستقل	متغیر وابسته
۰/۰۰۱	۲۱/۱۳	۰/۷۵۱	۰/۸۹۸	کبود	کالبدی	حس
۰/۰۰۱	۱۸/۶۳	۰/۹۸۱	۰/۵۳۸	سیدحمزه		
۰/۰۰۱	۲۰/۸۱	۰/۷۷۲	۰/۸۸۵	جامع		
۰/۰۰۱	۱۸/۹۸	۰/۷۲۵	۰/۹۰۱	مقبره		
۰/۰۰۱	۱۹/۴۷	۰/۷۶۴	۰/۸۹۲	صاحب‌الامر		
۰/۰۰۱	۱۷/۸۶	۰/۷۱۳	۰/۹۱۳	کبود	ادراکی	
۰/۰۰۱	۱۹/۵۸	۰/۹۵۸	۰/۶۱۲	سیدحمزه		
۰/۰۰۱	۲۲/۰۱	۰/۷۱۹	۰/۹۰۴	جامع		
۰/۰۰۱	۲۰/۶۱	۰/۷۰۷	۰/۹۱۷	مقبره		
۰/۰۰۱	۱۶/۵۹	۰/۷۱۴	۰/۹۰۹	صاحب‌الامر		
۰/۰۰۱	۱۷/۴۸	۰/۸۶۷	۰/۷۴۲	کبود		

۰/۰۰۱	۱۸/۶۴	۰/۹۱۶	۰/۵۸۷	سیدحمزه	اجتماعی	مکان
۰/۰۰۱	۲۲/۱۴	۰/۸۳۲	۰/۷۹۵	جامع		
۰/۰۰۱	۲۱/۸۳	۰/۸۲۵	۰/۷۹۹	مقبره		
۰/۰۰۱	۱۷/۵۹	۰/۸۱۹	۰/۷۵۴	صاحب الامر		
۰/۰۰۱	۱۶/۹۱	۰/۸۹۹	۰/۶۹۴	کبود	عملکردی	
۰/۰۰۱	۱۵/۸۸	۰/۹۹۶	۰/۴۶۸	سیدحمزه		
۰/۰۰۱	۱۸/۳۴	۰/۹۰۸	۰/۶۸۱	جامع		
۰/۰۰۱	۱۴/۶۸	۰/۹۱۲	۰/۶۷۵	مقبره		
۰/۰۰۱	۱۵/۲۷	۰/۹۱۵	۰/۶۶۳	صاحب الامر		

(منبع: یافته‌های تحقیق)

از رگرسیون خطی ساده به منظور تأیید همبستگی بین متغیرها و نیز پیش‌بینی مقدار یک متغیر وابسته بر اساس متغیرهای مستقل استفاده شد. بر اساس نتایج به دست آمده در جدول (۷) مشخص شد که هر کدام از متغیرها بر القای حس مکان اثرگذارند. همچنین مقدار آماره t آزمون و معنی‌داری مربوط به آزمون رگرسیونی تأثیر هر یک از ابعاد بر روی متغیر حس مکان را نشان می‌دهد. در نتیجه می‌توان گفت تمامی این متغیرها در تبیین پراکندگی متغیر وابسته تأثیرگذار هستند؛ و بیشترین مقدار مربوط به مؤلفه‌های ادراکی و کالبدی هستند و مؤلفه‌های اجتماعی و عملکردی تأثیر کمتری نسبت به مؤلفه‌های ادراک و کالبدی در ارتقای حس مکان دارند.

جدول ۸- خلاصه آمارهای مربوط به پردازش مدل (منبع: یافته‌های تحقیق)

خطای استاندارد برآورد	ضریب تبیین تعدیل شده	ضریب تبیین	ضریب همبستگی	مسجد
۰/۷۸۵	۰/۷۵۴	۰/۷۷۲	۰/۷۹۲	کبود
۰/۸۶۳	۰/۷۰۱	۰/۷۱۸	۰/۷۳۵	سیدحمزه
۰/۷۴۸	۰/۷۸۵	۰/۸۰۲	۰/۸۲۲	جامع
۰/۸۰۵	۰/۷۴۶	۰/۷۶۹	۰/۷۸۵	مقبره
۰/۸۳۱	۰/۷۲۲	۰/۷۴۸	۰/۷۶۱	صاحب الامر

تحلیل عوامل مؤثر بر حس مکان در امکان مذهبی شهر تبریز.....

خلاصه آماره‌های مربوط به پردازش مدل در مساجد تاریخی شهر تبریز به لحاظ حس مکان در جدول (۸) لحاظ شده است. در نتیجه می‌توان گفت تمامی متغیرهای مستقل در تبیین پراکندگی متغیر وابسته حس مکان تأثیرگذار هستند.

در ادامه برای تبیین تأثیر هر یک از شاخص‌های کالبدی، ادراکی، اجتماعی، عملکردی (متغیر مستقل) در القای حس مکان (متغیر وابسته) از رگرسیون چند متغیره استفاده شده است و نتایج آن در جدول (۹) آمده است.

جدول ۹- تحلیل رگرسیون چند متغیره تأثیر هر یک از شاخص‌های متغیر مستقل بر متغیر وابسته
(منبع: یافته‌های تحقیق)

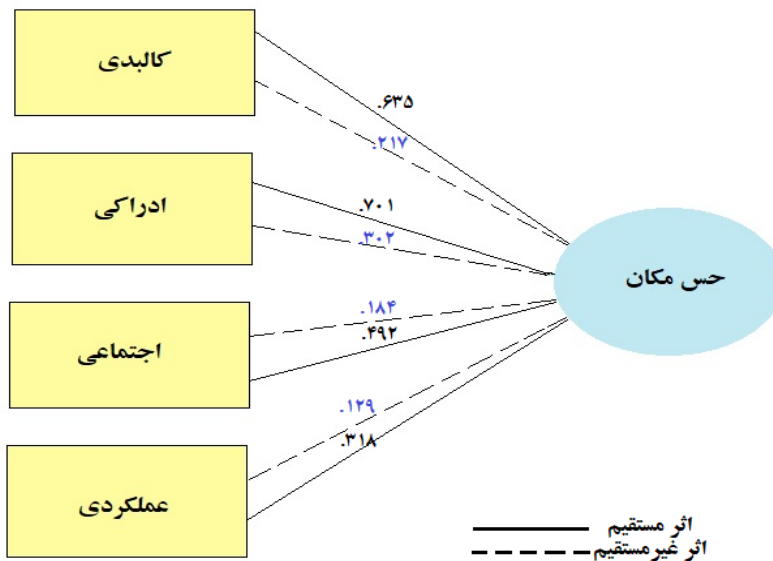
متغیر مستقل	تعداد	R^2	Beta	T	سطح معناداری	نتیجه
کالبدی	۱۰۰	۰/۵۳۹	۶۳۵ ۰/	۳۸/۳۶	۰/۰۰۱	تأیید آزمون
ادراکی	۱۰۰	۰/۵۰۵	۷۰۱ ۰/	۳۶/۱۱	۰/۰۰۱	تأیید آزمون
اجتماعی	۱۰۰	۰/۳۸۸	۴۹۲ ۰/	۲۵/۵۸	۰/۰۰۱	تأیید آزمون
عملکردی	۱۰۰	۰/۲۹۴	۳۱۸ ۰/	۱۲/۴۹	۰/۰۰۱	تأیید آزمون

بر اساس یافته‌های حاصل از جدول (۹) همه شاخص‌های کالبدی، ادراکی، اجتماعی و عملکردی دارای رابطه معناداری با متغیر وابسته حس مکان می‌باشند و به ترتیب شاخص‌های ادراکی (۰/۷۰۱)، کالبدی (۰/۶۳۵)، اجتماعی با (۰/۴۹۲) و عملکردی با (۰/۳۱۸)، بیشترین تا کمترین تأثیر را بر متغیر وابسته دارا می‌باشند. بنابراین همه متغیرها با توجه به ضریب تعیین (R^2) بر متغیر وابسته تأثیر دارند و می‌توان گفت که متغیر وابسته متأثر از شاخص‌های متغیر مستقل می‌باشد و مقدار بتا (Beta) هم نشان‌دهنده ارتباط مستقیم همه متغیرهای مستقل با متغیر وابسته است. در نتیجه هرچه مقدار Beta و t بیشتر و سطح معناداری کوچک‌تر از (۰/۰۵) باشد. متغیرهای مستقل (کالبدی، ادراکی، اجتماعی و عملکردی) بر متغیر وابسته (حس مکان) تأثیر بیشتری دارد.

جدول ۱۰- تحلیل مسیر اثرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته در تحقیق (منبع: یافته‌های تحقیق)

متغیر مستقل	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	اثر کل
کالبدی	۰/۶۳۵	۰/۲۱۷	۰/۸۵۲
ادراکی	۰/۷۰۱	۰/۳۰۲	۱/۰۳
اجتماعی	۰/۴۹۲	۰/۱۸۴	۰/۶۷۶
عملکردی	۰/۳۱۸	۰/۱۲۹	۰/۴۴۷

جدول (۱۰) و شکل (۲)، مسیر اثرات مستقیم و غیرمستقیم عوامل مؤثر بر حس مکان در مساجد تاریخی (کبود، سیدحمزه، جامم، مقبره و صاحب‌الامر) شهر تبریز را نشان می‌دهد. با توجه به جدول (۱۰) و شکل (۲) می‌توان نتیجه گرفت که بیشترین اثرگذاری به صورت مستقیم و غیرمستقیم مربوط به متغیر (مؤلفه) ادراکی با اثر مستقیم ۰/۷۰۱ و غیرمستقیم ۰/۳۰۲ می‌باشد. همه موارد در جدول (۱۰) و شکل (۲) به‌طور خلاصه بیان شده است.

شکل ۲- تحلیل مسیر اثرات مستقیم و غیرمستقیم عوامل مؤثر بر حس مکان مساجد تاریخی شهر تبریز (منبع: یافته‌های تحقیق)

۵- نتیجه گیری

مساجد به دلیل داشتن نقش محوری عبادی - اجتماعی در شهر اسلامی، نیازمند ارتباط مناسب با زمینه و محیط اطراف خود هستند. در این پژوهش به منظور شناسایی عوامل تأثیرگذار بر حس مکان در مساجد تاریخی شهر تبریز به مطالعه مفهوم حس مکان پرداخته شد و عوامل به دست آمده از پژوهش‌های پیشین در نمونه‌های موردی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که عوامل ادراکی، کالبدی تأثیر زیادی به نسبت عوامل اجتماعی و عملکردی در ارتقای حس مکان دارند و بین این عوامل همبستگی بالایی مشاهده شد که نشان‌دهنده تأثیر متغیرها بر همدیگر است؛ به این معنا که هر کدام از متغیرها با تأثیری که بر متغیر دیگر می‌گذارد؛ در ارتقای حس مکان مؤثر است. به عنوان مثال، متغیرهایی چون ارتباطات اجتماعی و فعالیت‌های فرهنگی بر سرزندگی مکان تأثیر دارند و سرزندگی در آرامش معنوی مساجد تأثیر مثبت دارد. عوامل کالبدی مانند رنگ‌های به کار رفته در مساجد تاریخی، بافت ایجادشده در جداره‌های مساجد که مزین به آیات قرآنی است و همچنین تزئیناتی چون آینه کاری، کاشی کاری و... بر مؤلفه‌ی ادراکی یعنی حس آرامش و امنیت روح و روان افراد، تأثیر مثبت می‌گذارند. بنابراین به منظور ایجاد حس مکان در این بناها، افزایش تنوع بصری و کیفیت بخشی به فضای داخل و خارج بناهای آرامگاهی مذهبی می‌تواند در ارتقای حس مکان افراد تأثیر مثبتی داشته باشد. عوامل عملکردی همچون فعالیت کاربری‌های اطراف مساجد تاریخی، دسترسی و... تأثیر کمتری نسبت به مؤلفه‌های دیگر دارند. در این پژوهش برای اطمینان از نتایج به دست آمده پنج مسجد تاریخی بررسی شد. نتایج به دست آمده در هر پنج مسجد تاریخی تبریز شباهت‌های زیادی را نشان می‌دهد و در عین حال تفاوت‌هایی نیز مشاهده می‌شود که به عوامل مختلفی چون تزئینات بناها، فعالیت‌های کاربری اطراف مساجد تاریخی، دسترسی و... مربوط می‌شود؛ و به طور کلی می‌توان گفت که مؤلفه‌های مورد بررسی در این پژوهش بیشتر از ۰/۷۳ درصد از واریانس متغیر وابسته حس مکان را در مساجد تاریخی شهر تبریز تبیین می‌کنند. این بدان معنا است که علاوه بر متغیرهای بررسی شده، متغیرهای دیگری نیز می‌توانند در ایجاد حس مکان در مساجد تاریخی شهر تبریز مؤثر باشند. با توجه به نتایج کلی تحقیق، در بین پنج مسجد تاریخی مورد تحلیل شهر تبریز، مسجد مقبره نسبت به سایر مساجد دارای حس مکان بیشتری است و مراجعین به این مسجد دارای حس امنیت، آرامش و تعلق بیشتری دارند.

منابع

- بابازاده اسکویی، سولماز؛ زینالی عظیم، علی؛ عدلی فر، فرانک؛ جمشیدی، منصوره (۱۴۰۱). تحلیل کیفیت محیط شهری با ادراک زیبایی. شناسی و حس تعلق در فضاهاى کلان‌شهر تبریز (مطالعه‌ی موردی: میدان ساعت تبریز). انسان و محیط‌زیست، سال بیست و دوم، شماره ۲: ۲۸۳-۲۶۷.
- بصیری، مصطفی؛ زینالی عظیم، علی؛ آذر، علی (۱۴۰۰). تحلیل عوامل و مؤلفه‌های حس تعلق به مکان در محلات قدیمی شهر تبریز (نمونه موردی محله اهراب تبریز). دانش شهرسازی، دوره پنجم، شماره ۳: ۱۲۵-۱۰۷.
- بهزادپور، محمد؛ رضاخانی، ژیلا؛ آزاد مهدی (۱۳۹۹). تبیین چگونگی ایجاد حس مکان و روح مکان در مساجد تاریخی ایران، علمی پژوهشی در مهندسی عمران و معماری ایران، سال پنجم، شماره ۱۷: ۱-۲۲.
- پور جعفر، محمدرضا؛ پور جعفر، علی (۱۳۹۱). الگوی پیشنهادی محله، با مرکزیت مسجد و فضاهاى عمومی مورد نیاز در شهر ایرانی - اسلامی، مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، شماره ۱۰: ۲۴-۱۵.
- پورجعفر محمدرضا، ایزدی، محمدسعید، خیرى، سمانه، (۱۳۹۴)، دل‌بستگی مکانی؛ بازشناسی مفهوم، اصول و معیارها، هویت شهر، دوره نهم، شماره ۲۴: ۶۴-۴۳.
- ترکمن، ثمین؛ سهیلی، جمال‌الدین (۱۴۰۰). تحلیل تأثیر مفهوم بینابینیت در ارتقاء حس تعلق به مکان در مسجد-مدرسه‌های دوره قاجاریه (نمونه موردی: مسجد-مدرسه صالحیه شهر قزوین). علوم و تکنولوژی محیط‌زیست، دوره بیست و سوم، شماره ۲: ۲۳۱-۲۱۹.
- حیاتی، حامد؛ مرتضوی کیا، بتول (۱۴۰۰). تبیین مؤلفه‌های حس مکان در مساجد تاریخی دزفول. مرمت و معماری ایران. سال یازدهم، شماره ۲۶: ۹۴-۷۹.
- زینالی عظیم، علی (۱۴۰۱). تحلیل دل‌بستگی مکانی در شهر تبریز با به‌کارگیری مقیاس شهرهای هوشمند در دوران بیماری کووید ۱۹. پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، دوره دهم، شماره ۳: ۸۰-۶۵.
- شاهرودی کلور، مرضیه؛ تقی پور، ملیحه؛ گریست، فائزه (۱۳۹۹). سنجش تطبیقی مؤلفه‌های حس مکان در عناصر کالبدی مساجد سنتی و معاصر شیراز (موردپژوهی مسجد حاج علی، مسجد مشیرالملک، مسجدالرجا و مسجد دانشگاه). نشریه علمی اندیشه معماری، دوره

چهارم، شماره ۸: ۴۰-۵۴.

- عباس زاده، محمدجواد؛ زمانی، بهادر (۱۳۹۹). ارزیابی عوامل محیطی مؤثر بر ایجاد حس فضای قدسی در مساجد (مطالعه موردی: مسجد بازار تهران، مسجد دانشگاه تهران، مسجد الجواد تهران). فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، سال پنجم، شماره ۱: ۱۲۱-۱۰۵.
- فلاحت، محمدصادق (۱۳۸۵). مفهوم حس مکان و عوامل شکل‌دهنده آن. هنرهای زیبا، شماره ۲۶: ۶۶-۵۷.

- کرمی، اسلام؛ بصیری، مصطفی؛ زینالی عظیم، علی (۱۴۰۰). تحلیل دل‌بستگی به مکان و متغیرهای وابسته به آن در مکان‌های سوم شهری (نمونه موردی: پارک ائل‌گلی تبریز). پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، دوره نهم، شماره ۳: ۷۵۹-۷۳۵.

- محمدمرادی، آرش؛ یزدانفر، سیدعباس؛ فیضی، محسن؛ نوروزیان ملکی، سعید (۱۳۹۸). سنجش حس مکان و شناسایی مؤلفه‌های مؤثر بر آن در بافت تاریخی تهران (موردپژوهی: محله تاریخی امامزاده یحیی)، مطالعات معماری ایران، شماره ۱۵: ۱۹۱-۱۷۵.

- نژادابراهیمی، احد؛ شیخ‌الحکامی، محمد (۱۴۰۰). اثر توالی سلسله‌مراتب در آفرینش حس تعلق به مکان مساجد تبریز. پژوهش‌های معماری اسلامی، دوره نهم، شماره ۴: ۷۵-۵۹.
- نکوئی، نسیم‌السادات، مؤمنی، کورش و عطاریان، کورش. (۱۳۹۷). بررسی حس تعلق به مکان در بناهای مذهبی-تاریخی در راستای افزایش تعامل ساکنین محله با بنا (نمونه موردی: مسجد جامع اصفهان). معماری و شهرسازی ایران، دوره نهم، شماره ۱۶: ۱۰۰-۸۵.

- نوری، الهام؛ عینی فر، علیرضا (۱۴۰۰). تحلیل کیفیت فضای مابین مسجد و شهر مطالعه مقایسه‌ای ورودی مساجد منطقه‌ای «سنتی و مدرن» معاصر تهران. پژوهش‌های معماری اسلامی، دوره نهم، شماره ۳۱: ۱۷-۱.

- وثیق، بهزاد؛ یاری کیا، عطاالله (۱۳۹۸). تبیین عوامل مؤثر بر ایجاد حس مکان در بناهای امامزاده‌ها (امامزاده سید حسن (ع) و علی صالح (ع)). پژوهش‌های معماری اسلامی، دوره هفتم، شماره ۲: ۴۹-۳۷.

- Alyan, S.A., Herlily, S. (۲۰۱۹). The Sense of Place in Community Participation Through Tactical Urbanism in Bundaran HI, Jakarta, CSID Journal of Infrastructure Development, (۲)۱: ۴۰-۴۹

- Bahauddin, A., Prihatmanti, R., & Putri, S. A. (۲۰۲۲). Sense of Place' on Sacred Cultural and Architectural Heritage: St. Peter's Church of Melaka. *Interiority*, 5(۱), ۵۳-۷۴. <https://doi.org/10.7۴۵۴/in.v۵i۱.۱۷۸>.

- Briggs, L, Stedman, R., Krasny, M. (۲۰۱۹). Place attachment and social-ecological system sustainability examined through the voices of indigenous Guatemalan women. *Sustainability Sci.* ۱۴(۳):۶۵۵-۶۶۷. doi:۱۰.۱۰۰۷/s۱۱۶۲۵-۰۱۸-۰۶۳۴-۶.
- Carmona, M., Heath, T., Oc, T., Tiesdell, S., (۲۰۰۳). *Public Places, Urban Spaces*. Oxford: Architectural Press.
- Counted, V., Watts, F. (۲۰۱۷). Place Attachment in the Bible: The Role of Attachment to Sacred Places in Religious Life. *Journal of Psychology and Theology*, 45(۳), ۲۱۸-۲۳۲. <https://doi.org/۱۰.۱۱۷۷/۰۰۹۱۶۴۷۱۱۷۰۴۵۰۰۳۰۵>.
- Lomas, M.J., Ayodeji, E. & Brown, P. (۲۰۲۳). Imagined places of the past: the interplay of time and memory in the maintenance of place attachment. *Curr Psychol*, ۲۳(۴۱). <https://doi.org/۱۰.۱۰۰۷/s۱۲۱۴۴-۰۲۳-۰۴۴۲۱-۷>.
- Masterson, V.A., Stedman, R.C., Enqvist, J., Tengö, M., Giusti, M., Wah, D., and Svedin, O. (۲۰۱۷). The contribution of sense of place to social-ecological systems research: a review and research agenda, *Ecology and Society*, ۲۲(۱), ۴۹. <https://doi.org/۱۰.۵۷۵۱/ES-۰۸۸۷۲-۲۲۰۱۴۹>
- Najafi, M., Shariff, M.K. (۲۰۱۴). Public Attachment to Religious Places: A Study of Place Attachment to Mosques in Malaysia. *International journal of humanities and social sciences*, ۸, ۲۸۴-۲۹۵.
- Park, Y. (۲۰۱۵). The network of patterns: creating a design guide using Christopher Alexander's pattern language. *Environ Plan B Plan Des* ۴۲(۴):۵۹۳-۶۱۴.
- Rajala, K., Sorice, M. G. (۲۰۲۲). Sense of place on the range: Landowner place meanings, place attachment, and well-being in the Southern Great Plains, *Rangelands*, ۴۴, ۵, ۳۵۳-۳۶۷. <http://dx.doi.org/۱۰.۱۰۱۶/j.rala.۲۰۲۱.۰۷.۰۰۴>.
- Relph, E. (۱۹۷۶). *Place and place lessens*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rex, L. (۲۰۱۶). *Art in everyday places: Democratizing art knowledge and transforming adult identities as non-artists through a vernacular art curriculum* (Doctoral Dissertation).
- Seamon, D. (۲۰۱۷). *Architecture, place and phenomenology: Buildings as life worlds, atmospheres and environmental wholes*. https://www.academia.edu/۱۴۱۲۸۰۴۳/Architecture_Place_and_Phenome

nology_Buildings as, final draft of a chapter for Phenomenology and Place, edited by Janet Donohoe, forthcoming ۲۰۱۷.

- Seamon, D. (۲۰۲۱). Place attachment and phenomenology. The synergistic dynamism of place. In L. Manzo & P. Devine-Wright (Eds.), Place attachment. Advances in theory, methods, and Applications. Routledge.

- Stern, A. (۲۰۱۷). Sense of Place, Sense of Self, Degree of Doctor of Philosophy (Ph.D.) in Organizational Systems, Saybrook University.

- Wahyudie, P., Antariksa, A., Wulandari, L. D., Santosa, H. (۲۰۱۹). Place Attachment Framework In Preservation Religious Built Environment, Proceedings of the ۱st Conference of Visual Art, Design, and Social Humanities by Faculty of Art and Design, CONVASH ۲۰۱۹, ۲ November ۲۰۱۹, Surakarta, Central Java, Indonesia, <http://dx.doi.org/۱۰.۴۱۰۸/eai.۲-۱۱-۲۰۱۹.۲۲۹۴۷۱۷>.

- Wartmann, F.M., Purves, R.S. (۲۰۱۸). Investigating Ssense of place as a cultural ecosystem service in different landscapes through the lens of language, Landscape and Urban Planning, ۱۷۵, ۱۶۹-۱۸۳. www.elsevier.com/locate/landurbplan. (<http://creativecommons.org/licenses/BY/۴.۰/>).